

Stručni rad

Razvoj socijalno emocionalnih vještina učenika s teškoćama u razvoju

Petra Tudić, mag.paed.soc.

Centar za odgoj, obrazovanje i rehabilitaciju Virovitica

Sažetak:

Svaki pojedinac, s porastom kronološke dobi, uključuje se u sve veći broj sve kompleksnijih socijalnih interakcija unutar kojih razvija vlastite socijalno emocionalne vještine. Stupanj razvijenosti socijalno emocionalnih vještina povezan je sa zadovoljstvom i uspjehom djece u okruženju doma, susjedstva, škole te u odnosima s drugima. Vodeći se navedenim, od ključne je važnosti usmjerenost odgojno obrazovnih djelatnika na ovaj aspekt razvoja prilikom poučavanja. U ovom stručnom radu bit će opisane preventivne aktivnosti za razvoj socijalno emocionalnih vještina učenika s teškoćama u razvoju koje je provela stručna suradnica socijalna pedagoginja.

Ključne riječi: socijalno emocionalne vještine, socijalno emocionalno učenje, preventivne aktivnosti, grupni rad, stručni suradnici socijalni pedagozi.

1. Uvod

Socijalno emocionalni razvoj pojedinca počinje njegovim rođenjem. Roditelji i dijete uključuju se u socijalne interakcije koje se s vremenom razvijaju u složene društvene interakcije s drugima. Broj i kompleksnost samih interakcija povećava se s dobi djeteta i njegovim uključivanjem u različite društvene kontekste (obitelj, vršnjaci, škola, šira društvena zajednica). Upravo taj skup interakcija primarni je mehanizam koji dovodi do razvoja socijalno-emocionalnih vještina [5].

Pojam socijalno emocionalne vještine odnosno kompetencije širok je pojam, tako primjerice Domitrovich i suradnici [6] navode kako se navedeni termin može podijeliti u dvije domene: intrapersonalne i interpersonalne kompetencije. Autori intrapersonalne kompetencije definiraju kao one koje su potrebne za učinkovito funkcioniranje pojedinca (npr. realno postavljanje ciljeva, regulacija emocija, samokontrola, pozitivno razmišljanje i strategije suočavanja). S druge strane interpersonalne kompetencije su one koje su pojedincu potrebne za uspješnu interakciju s drugima (npr. slušanje, komunikacija, zauzimanje perspektive, pregovaranje i rješavanje problema). Ovakva podjela vidljiva je i u CASEL modelu [12] gdje su socijalno emocionalne kompetencije podijeljene na prethodno navedene dvije domene (interpersonalna i intrapersonalna). Prema ovom modelu identificirano je pet domena socijalno emocionalnih kompetencija, a to su samosvijest, samoupravljanje, socijalna svijest, socijalne vještine i odgovorno donošenje odluka.

Iako autori na različite načine definiraju socijalno emocionalne vještine, postoji konsenzus o njihovoj važnosti za pozitivan razvoj pojedinca. Tako primjerice, istraživanja prikazuju povezanost razvijenosti socijalno emocionalnih vještina sa zadovoljstvom i uspjehom djece u okruženju doma, susjedstva, škole te u odnosima s odraslima [5, 7]. Škola, kao jedno od primarnih okruženja djeteta zauzima važnu ulogu u razvoju socijalno emocionalnih vještina odnosno u socijalno emocionalnom učenju. Weissberg i sur. citirano u Vranjican i sur. [9] navode kako je socijalno emocionalno učenje (social-emotional learning - SEL) proces putem kojeg djeca i mladi stječu (i učinkovito primjenjuju) znanje, stavove i vještine potrebne za razumijevanje i upravljanje emocijama, postavljanje i postizanje pozitivnih ciljeva, razvoj empatije, uspostavljanje i održavanje pozitivnih odnosa i donošenje odgovornih odluka.

Domitrovich i suradnici [6] navode kako je socijalno-emocionalna kompetencija djeteta ili mlade osobe ključni čimbenik u školskom sustavu. Kao razlog navedenom ističu da je konstrukt povezan sa socijalnim, odgojnim i akademskim ishodima koji su važni za zdrav razvoj, predviđa važne životne ishode u odrasloj dobi, može se poboljšati s izvedivim i troškovno učinkovitim intervencijama te igra ključnu ulogu u procesu promjene ponašanja.

Kada govorimo o učenicima s teškoćama, planiranje i provedba aktivnosti za razvoj socijalno emocionalnih vještina može biti otežana. Nerazvijene ili slabije razvijene socijalno-emocionalne vještine učenika mogu biti rezultat utvrđenih razvojnih teškoća (npr. poremećaji iz autističnog spektra, intelektualne teškoće). S druge strane, mogu biti povezane s okolnostima u okruženju (npr. obitelji koje žive u siromaštvu, neprimjereni odgojni postupci) ili biti kombinacija oba faktora. Nadalje, prema saznanju autorice članka u Hrvatskoj ne postoji znanstveno utemeljeni program razvoja socijalno emocionalnih vještina za učenike s teškoćama u razvoju koji bi odgojno obrazovni djelatnici mogli primjenjivati u školama.

Prije samog početka provedbe preventivnih aktivnosti važno je procijeniti razinu socijalno emocionalnih kompetencija učenika (i okolnosti koje su važne u razvoju vještina), potrebe koje učenici imaju te na temelju toga planirati rad. Zbog heterogenosti utvrđenih potreba i realnih uvjeta provedbe (npr. veći broj učenika u razredu) ponekad je nužno određene aspekte rada prilagoditi razredu kao cjelini, no ne treba izgubiti iz vida individualizirani pristup u radu kada je riječ o djeci s teškoćama.

2. Prikaz preventivnih aktivnosti provedenih u Centru za odgoj, obrazovanje i rehabilitaciju Virovitica

Razvoj socijalno emocionalnih vještina u školskom okruženju provodi se kroz aktivnosti poboljšanja školske klime, izravnim poučavanjem vještina ili kombinacijom oba navedena pristupa [6]. Opći cilj planiranih odnosno provedenih aktivnosti je poticanje socijalno emocionalnog, kognitivnog i motoričkog razvoja učenika uključivanjem u preventivne aktivnosti kreativno ekspresivnog karaktera. Specifični ciljevi odnose se na razvoj i osnaživanje: pozitivne slike o sebi, samopouzdanja i samopoštovanja, socijalnih i komunikacijskih vještina učenika te poboljšanje razredne kohezije. Program socijalno emocionalnog poučavanja u Centru planiran je u tri faze. Uvodna se faza odnosi na procjenu potreba i planiranje rada na temelju rezultata procjene (socijalno emocionalne vještine procijenjene su upitnikom kreiranim za navedene potrebe). U središnjoj fazi socijalna je pedagoginja provela osam radionica u višim razredima osnovne i u srednjoj škole. U završnoj je fazi provedena evaluacija i analiza rezultata. Dio aktivnosti osmislila je socijalna pedagoginja dok je dio preuzet i prilagođen iz raznih priručnika uz jasno citiranje autora. U nastavku teksta bit će sažeto opisane aktivnosti provedene u središnjoj fazi.

Prva uvodna radionica

Uvodna aktivnost: Predstavljanje učenika. Učenici si međusobno dodaju mekanu kocku na čijim su stranicama napisana pitanja (npr. najdraža životinja/hrana/boja uz pitanje zbog čega je tako) te odgovaraju na pitanje. Pitanja se prilagođavaju specifičnostima učenika, npr. za prvi razred se koriste pitanja za upoznavanja, a za više razrede specifičnija pitanja.

Središnja aktivnost: Najava aktivnosti, očekivanja učenika, stvaranje grupnih pravila. Voditeljica s učenicima kratko prokomentira što očekuju od radionica, upoznava ih s planiranim aktivnostima i ciljevima, daje prostor za postavljanje pitanja sada ili tijekom provedbe. Najavljuje se aktivnost dogovaranja grupnih pravila koja će vrijediti za sve radionice, upita se učenike zašto su pravila važna, vodi se rasprava o navedenom. Voditeljica unaprijed pripremi slikovne prikaze i prikaze riječima grupnih pravila: pravilo kruga, aktivnog slušanja, povjerljivosti, uvažavanja drugih i aktivnog sudjelovanja. Uz navedeno pripremiti i slikovne prikaze određenih neprimjerenih ponašanja – npr. vikanje, udaranje, trčanje po razredu i sl. Učenici u grupi pregledavaju fotografije primjerenih (pravila ponašanja) i neprimjerenih ponašanja (npr. fotografija vikanja ili pravilo aktivnog slušanja). Učenici zatim dogovaraju, biraju i lijepe na plakat fotografije onih pravila koja su važna, ostale stavljaju sa strane. Voditeljica pokazuje učenicima kartice s natpisima i objašnjenjima pravila koje učenici tada uparuju sa slikovnim prikazom. Sva se pravila zajednički prokomentiraju.

Završna aktivnost: procesna evaluacija. Provodi se nakon svake radionice tako da učenici na lenti s brojevima od 1 do 5 nacrtanoj na hamer papiru nacrtaju znak po svom izboru pored ocjene radionice. Označuju ocjenom koliko su zadovoljni temom, vođenjem radionice. Nakon svake radionice na istu lentu ucrtavaju svoj isti znak.

Druga radionica. Slika o sebi (1. dio)

Uvodna aktivnost: Moj par i ja. Učenike se raspodijeli u parove i mekanom platnenom trakom im se spoje desne ruke (ili lijeva ako su ljevaci) te im se daje uputa da zadatak obavljaju kao jedna osoba (sa spojenom rukom, ne koristeći drugu). Zadaci mogu varirati ovisno o interesima i mogućnostima učenika (npr. unutar 3 minute izvadite pernicu iz torbe, izvadite crnu i crvenu bojicu, nacrtajte okruglo ogledalo (učenicima se može prikazati prije aktivnosti jednostavan prikaz ogledala koje onda mogu precrtati) crnom bojom i srce crvenom, spremite pernicu u torbu). Nakon proteka vremena zajednički se osvrnuti na aktivnost (kako vam se sviđela aktivnost, tko je što radio, na što vas podsjeća srce koje ste nacrtali, na što ogledalo). Učenike pitati znaju li što znači slika o sebi, na jednostavan način s učenicima prokomentirati i objasniti im koncept.

Središnja aktivnost: Vanjsko i unutarnje ja. Aktivnost je preuzeta i prilagođena iz priručnika Integralna metoda u radu s predškolskom djecom i njihovim roditeljima: priručnik za odgajatelje i stručne suradnike u predškolskim ustanovama [2]. Učenicima se daje veći bijeli papir uz uputu da kao naslov napišu na prednju stranu vanjsko ja, na stražnju unutarnje ja. Iz ponuđenih materijala (časopisi, novine, unaprijed pripremljene liste s popisom osobina ljudi) učenici izrezuju ono što opisuje njih i njihove jake strane (mogu i crtati ili sami nešto napisati). Nastavak aktivnosti tijekom sljedeće radionice.

Završna aktivnost: procesna evaluacija.

Treća radionica: Slika o sebi (2. dio)

Uvodna aktivnost: Upoznavanje pokretom - Volim svoje tijelo. Aktivnost je preuzeta i opisana u priručniku Priručnik s primjerima kreativnih aktivnosti uz pokret, ples i likovnost za ostvarivanje međupredmetne teme osobni i socijalni razvoj [8].

Središnja aktivnost: Vanjsko i unutarnje ja. Učenike se podsjeća na radove s prošle radionice, oni koji nisu dovršili svoj rad nastavljaju. Kada završe, učenicima se daje uputa da svoj rad daju učeniku u klupi, okrenu stranicu i razmisle o svom prijatelju, njegovim osobinama i jakim stranama. Prijatelja opisuju na isti način kako su i sebe prošli put. Nakon završetka, svaki učenik predstavlja svoj rad na način na koji ga je doživio. Važno je ne požurivati proces izrade i predstavljanja radova, učenike poticati da istraže svoje jake strane, reći koje jake strane voditeljica (ili prijatelji iz razreda) primjećuju na njima i sl. Radove predstavlja svaki učenik, nakon svakog predstavljanja voditeljica daje osvrt s usmjeravanjem na jake strane i potencijale, pljesak daje cijeli razred nakon svakog predstavljanja.

Završna aktivnost: Moj zvjezdani trenutak. Aktivnost je preuzeta i opisana u priručniku Socijalnopedagoški mozaik: razvoj modela potpore učenicima s problemima u ponašanju [4].

Četvrta radionica: Emocije (1. dio)

Uvodna aktivnost: Kako se osjećam. Slikovni prikazi raznih emocija stave se na klupu ili na pod (kartice Color cards - Emotions ili izrada vlastitih) i učenicima se daje uputa da izaberu onu fotografiju koja najbolje prikazuje njih danas, njihove osjećaje ili onu koja im se najviše sviđa, nakon čega jedan po jedan pokazuju svoju karticu ostatku grupe. Voditeljica vodi razgovor nakon odabira kartice: kako to da ste odabrali baš ovu karticu, što se na njoj nalazi (osobe, događaji, osjećaji osoba), kako je ova kartica povezana s vama (prilagoditi pitanja sposobnostima učenika).

Središnja aktivnost: Prepoznavanje i imenovanje emocija. Voditeljica nakon odabira fotografija pripremi isprintane nazive određenih emocija (osnovne emocije – tuga, ljutnja, sreća, strah, složenije emocije dodavati ovisno o sposobnostima učenika – ljubomora, sram, krivnja, zavist, srdžba, razočarenje...). Učenici tada uparuju svoju fotografiju s nazivom emocije. U slučaju da je učeniku zahtjevno prepoznati neku emociju voditelj može ponuditi dva različita natpisa pa učenik izabere točni. Voditeljica na ploči nacrtava dva stupca bez naziva odnosno imena kategorije. Učenicima se daje uputa da, zajedno s natpisima, na ploču rasporede sve fotografije, u stupac koji žele, kako god misle da je ispravno. Voditeljica neka ne usmjerava djecu u ovoj aktivnosti budući da nema točnih i netočnih odgovora, učenici najčešće instinktivno dijele emocije na ugodne i neugodne. Rasprava nakon aktivnosti: kako ste podijelili fotografije, kako vam izgledaju fotografije u ovom odnosno u drugom stupcu, što je zajedničko/različito, postoji li neka fotografija koja se ne slaže s ostalim, na koji način...

Završna aktivnost: Rasprava o emocijama. Voditelj se osvrće na fotografije i natpise i govori kako se emocije razlikuju. Postoje one ugodne i one neugodne, nikako pozitivne i negativne. Sve su emocije pozitivne zato što služe određenoj svrsi. Tako nam primjerice strah, koji je neugodan, govori da trebamo biti pažljiviji... U ovom je djelu moguće, kao pomoć, koristiti slikovnice (npr. Emociometar Inspektora Kroka, Evenio slikovnice, Prva pitanja i odgovori – Što su osjećaji i dr.), za starije učenike preporučljivo napraviti powerpoint.

Peta radionica: Emocije 2. dio (Nošenje s ljutnjom).

Uvodna aktivnost: Razgovor o ljutnji. Učenike se podsjeti na temu od prošle radionice. Voditelj tada najavljuje kako će tema radionice biti neugodne emocije, posebice ljutnja i kako se nosimo s ljutnjom. Aktivnost je preuzeta iz priručnika Priručnik s primjerima kreativnih aktivnosti uz pokret, ples i likovnost za ostvarivanje međupredmetne teme osobni i socijalni razvoj [8] – radionica Isplesimo ljutnju. Dodatne upute voditeljice: poželjno je nacrtati obris čovjeka u prirodnoj veličini, staviti ga na pod i upisivati odgovore na prvo pitanje u pozadini obrisa, a odgovore na drugo pitanje prepustiti učenicima tako da oboje dijelove tijela gdje ljutnju osjećaju. Moguće je pripremiti više obrisa čovjeka manjeg formata pa učenici mogu u paru upisivati odgovore. Voditeljica tada vodi s učenicima razgovor, ne predaje.

Središnja aktivnost: Vulkan. Aktivnost je preuzeta iz priručnika Priručnik s primjerima kreativnih aktivnosti uz pokret, ples i likovnost za ostvarivanje međupredmetne teme osobni i socijalni razvoj [8] – radionica Suradnja i asertivnost. Dodatne upute: voditeljica je za ovu aktivnost koristila glazbu iz Kutije pune osjećaja, moguće izabrati drugu skladbu, poželjno instrumentalnu, bez teksta koja podsjeća na emociju ljutnje. Također, učenici su koristili tkaninu tako što su stali u krug, uhvatili objema rukama tkaninu i kretali se uz pokrete opisane u priručniku, u skladu s glazbom. Preporuka je

tijekom pokreta koristiti veliku crvenu tkaninu koja je lagana i prozirna (materijal za zavjese).

Završna aktivnost: Opuštanje tjelesnim dodirima. Aktivnost je preuzeta iz priručnika Priručnik s primjerima kreativnih aktivnosti uz pokret, ples i likovnost za ostvarivanje međupredmetne teme osobni i socijalni razvoj [8] – radionica Suradnja i asertivnost.

Šesta radionica: Nenasilno rješavanje sukoba

Uvodna aktivnost: Kretanje po kvadratu. Aktivnost preuzeta iz priručnika Prevencija nasilja u mladenačkim vezama [1]. Dodatna uputa voditeljice: ukoliko razred polazi manji broj učenika (6-10) napomenuti učenicima da stanu okrenuti u različitim smjerovima. Nakon aktivnosti s učenicima se vodi zajednička rasprava prema pitanjima navedenim u priručniku.

Središnja aktivnost: Dva magarca. Aktivnost preuzeta i prilagođena s mrežne stranice Pokretači promjena, Podrška resocijalizaciji i reintegraciji mladih počinitelja kaznenih djela, radionice za stručnjake, radionica Nenasilno rješavanje sukoba [11]. Dodatne upute voditeljice: metode rješavanja sukoba i objašnjenja preporučljivo je isprintati na velike šarene papire i staviti na plakat koji će ostati u razredu. S učenicima proći sve načine i povezati s njihovim svakodnevnim životom i situacijama u kojima se ponekad nalaze. U slučaju da su učenicima neki pojmovi zahtjevni i apstraktni (npr. kompromis) važno je termine i dalje koristiti i učenike poticati da ih izgovore, no uz taj naziv koristiti i neki jednostavniji (npr. uz riječ kompromis koristiti riječ pola – pola).

Završna aktivnost: Klupko dobrote. Voditeljica s učenicama stoji ili sjedi u krugu i drži klupko vune. Početak niti klupka čvrsto drži u ruci, a preostalo klupko baci izabranom učeniku. Pri tome glasno imenuje učenika te kaže što šalje, što želi ili što daruje toj osobi. Na primjer: „Luka, želim da danas pobijediš u nogometnoj utakmici“. Igra se nastavlja tako da svaki učenik koji je ulovio klupko čvrsto primi nit, a klupko baca sljedećem učeniku. Svi učenici dodaju klupko tako dugo dok svi u razredu nisu povezani.

Sedma radionica: Ja poruke (Jezik zmije i žabe)

Uvodna aktivnost: Aktivnost je osmišljena prema priručniku Govor nenasilja [3]. Sve primjere i materijale osmislila je i pripremila voditeljica prema potrebama učenika. Učenicima se podijele papiri u dvije boje s fotografijama zmije (zeleno) i žirafe (narančasto). Fotografije se magnetima stave na ploču. Učenicima se podijele kartice s JA i TI porukama, pomiješane uz uputu da isto razvrstaju u kategorije. S obzirom na mogućnosti učenika pružati pomoć i podršku u zadatku. Primjeri korištenih poruka: GOVOR ZMIJE/TI PORUKE (Djevojka - Kako si me mogao pustiti da čekam sat vremena!?!; Vozač autobusa - Skidaj te noge sa sjedala! Je l' kod kuće držiš noge na stolu?; Prijatelj - Idiote jedan prestani govoriti gluposti o meni; Susjed - Ako vam lopta još jednom padne u moje dvorište, probušit ću je!), GOVOR ŽIRAFE/JA PORUKE (Djevojka - Ljuta sam jer čekam već sat vremena. Smrzla sam se. Htjela bih da dolaziš na vrijeme.; Vozač autobusa - Smeta mi kad noge držiš na stolici jer će sjedalo biti prljavo. Htio bih da i drugi putnici sjednu na čisto sjedalo.; Prijatelj - Čuo sam da si me ogovarala. To me jako uvrijedilo. Od prijatelja očekujem iskrenost i da mi u lice kaže ako mu nešto smeta.; Susjed - Ljut sam jer mi lopta kida ruže. Molim vas da pripazite kad se igrate da lopta ne pada u moj vrt. Nakon što učenici razvrstaju poruke voditeljica

vodi raspravu o porukama, kada ih koristimo, kako se osjeća sugovornik tada, što postizemo s određenom porukom.

Središnja aktivnost: Sastavnice JA poruke. Nakon rasprave u uvodnoj aktivnosti učenicima se podijeli radni list gdje su slikovno i tekstualno prikazane sastavnice ja poruka. Važno je da prikaz bude velik, jasan i jednostavan, izložen u razredu (poželjno koristiti platformu Arasaac za sličice). Voditeljica je sastavnice sažela na ovaj način: 1. Miran ton glasa, 2. Reći drugoj osobi koje točno ponašanje nam smeta, 3. Reći drugoj osobi kako se osjećamo zbog toga, 4. Zamoliti drugu osobu da se drugačije ponaša. Uz sastavnice napisati i nekoliko primjera na zasebnom papiru (Kad mi govoriš ružne riječi, osjećam se tužno. Molim te razgovaraj pristojno sa mnom). Nakon toga učenicima se podijeli radni list gdje u paru pretvaraju Ja poruke u Ti poruke, odnosno umjesto govora zmije koriste govor žirafe. Važno je da primjeri budu učenicima bliski i jednostavni, u slučaju da je učenicima aktivnost zahtjevna moguće je radni list rješavati zajednički uz pomoć voditeljice.

Završna aktivnost: procesna evaluacija.

Osma završna radionica

Uvodna aktivnost: Sažimanje. Učenike se podsjeća kako je ova radionica posljednja, pita ih se čega se sjećaju, što im je bilo zanimljivo, lako, teško, učenike se potpitanjima ukratko podsjeća na znanja i vještine koje su se razvijale u šest tematskih radionica. Voditeljica navedeno zapisuje na ploču ili hamer papir.

Središnja aktivnost: Knjižica s pohvalama. Aktivnost je preuzeta iz Priručnik: Trening socijalnih vještina u prevenciji ovisnosti. Radionice za unaprjeđenje socijalnih vještina kod djece i mladih [10]. Voditeljica sudionicima dijeli unaprijed pripremljene knjižice s onoliko listova koliko ima sudionika. Svaki učenik na jednu knjižicu upisuje svoje ime, a zatim je šalju dalje u krug kako bi mu/joj svaki sudionik mogao upisati pohvalu (poticati učenike da u skladu sa svojim mogućnostima napišu komentar s obzirom na korištenje određenih socijalno emocionalnih vještina za koje su primijetili da ta osoba dobro izvodi ili koristi u svakodnevnom funkcioniranju). Na kraju svaki sudionik ima ispunjenu knjižicu s pohvalama i komentarima. Dodatne upute voditeljice: voditeljica može po potrebi učenicima pružati podršku, poticati ih da koriste crteže ukoliko je pisanje otežano, kratke poruke, napisati za njih dio teksta i sl.

Završna aktivnost: Procesna evaluacija i podjela diploma. Nakon što učenici ispune posljednju procesnu evaluaciju, voditeljica učenicima podijeli osobno izrađene diplome. Moguće je, u skladu s dostupnim sredstvima, organizirati kratko druženje uz glazbu i grickalice.

3. Zaključak

Socijalne interakcije pojedinca, posebice učenika u osnovnim i srednjim školama, čine okosnicu njihova razvoja i dobrobiti. Kako bi razvoj učenika, sa socijalno emocionalnog, ali i drugih aspekata, tekao što funkcionalnije i pozitivnije važno je usmjeriti fokus na socijalno emocionalno učenje. Zbog heterogenosti i kompleksnosti potreba učenika s teškoćama u razvoju, nepostojanja znanstveno utemeljenih programa za razvoj socijalno emocionalnih vještina navedene populacije, ali i malog broja već osmišljenih preventivnih aktivnosti planiranje i provođenje ove vrste rada je otežano. Usmjeravanje odgojno obrazovnih djelatnika na socijalno emocionalne vještine učenika s teškoćama u razvoju pozitivan je pomak prema cjelovitijem i kvalitetnijem razvoju učenika.

4. Literatura

- [1.] Ajduković, D., Ajduković, M., Cesar, S., Kamenov, Ž., Löw, A., Sušac, N. Prevencija nasilja u mladenačkim vezama [Internet]. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć; 2011. [pristupljeno 19.4.2024.]. Dostupno na: <https://dpp.hr>.
- [2.] Bašić, J., Hudina, B., Koller Trbović, N., Žižak, A. Integralna metoda u radu s predškolskom djecom i njihovim roditeljima: priručnik za odgajatelje i stručne suradnike u predškolskim ustanovama. 2. izd. Zagreb: Alinea; 2005. 224 str.
- [3.] Bognar, L. Govor nenasilja [Internet]. Osijek; 1998. [pristupljeno 19.4.2024.]. Dostupno na: <https://ladislav-bognar.net/>
- [4.] Bouillet, D., Bićanić, J., Ivančan, A., Novosel Guszak, D., Rovis Brandić, A., Sitar, M. Socijalnopedagoški mozaik: razvoj modela potpore učenicima s problemima u ponašanju. 1. izd. Zagreb: Školska knjiga; 2018. 189 str.
- [5.] Brown, W. H., Conroy, M. A. Social-Emotional Competence in Young Children With Developmental Delays. *Journal of Early Intervention*. 2011 Dec; 33(4):310–320.
- [6.] Domitrovich, C. E., Durlak, J. A., Staley, K. C., Weissberg, R. P. Social-Emotional Competence: An Essential Factor for Promoting Positive Adjustment and Reducing Risk in School Children. *Child Development*. 2017 Mar; 88(2):408–416.
- [7.] Guralnick MJ. Early intervention approaches to enhance the peer-related social competence of young children with developmental delays: a historical perspective. *Infants and Young Children*. 2010 Apr; 23(2):73-83.
- [8.] Kurjan Manestar, V. Priručnik s primjerima kreativnih aktivnosti uz pokret, ples i likovnost za ostvarivanje međupredmetne teme osobni i socijalni razvoj [Internet]. Zagreb; 2022. [pristupljeno 19.4.2024.]. Dostupno na: <https://edutorij.carnet.hr/>.
- [9.] Vranjican D, Prijatelj K, Kuculo I. Čimbenici koji utječu na pozitivan socio-emocionalni razvoj djece. *Napredak* [Internet]. 2019 [pristupljeno 9.4.2024.];160(3-4):319-338. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/231177>
- [10.] Zalović T. Priručnik: Trening socijalnih vještina u prevenciji ovisnosti. Radionice za unaprjeđenje socijalnih vještina kod djece i mladih [Internet]. Osijek: Centar za nestalu i zlostavljenu djecu; 2016 (pristupljeno 20.4.2024.). Dostupno na: <https://prevencijaovisnosti.org/>
- [11.] Pokretači promjene – podrška resocijalizaciji i reintegraciji mladih počinitelja kaznenih djela (mrežne stranice). Radionice za stručnjake. Dostupno na: <https://pokretacipromjene.org/>
- [12.] Zhou, M., Ee, J. Development and validation of the social emotional competence questionnaire (SECQ). *The International Journal of Emotional Education*. 2021 Nov; 4(2): 27-42.